

Johdatus uusliberalistisen ajattelun esihistoriaan

Jani Pulkki

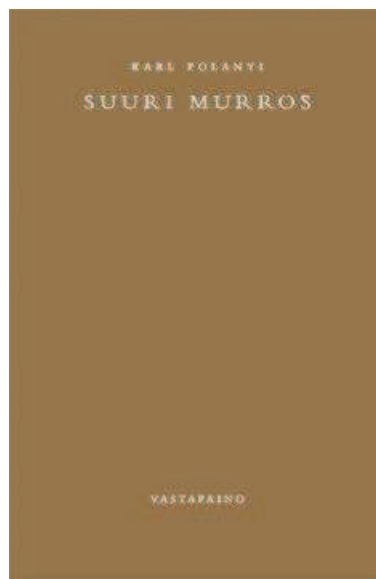
Karl Polanyi. 2009. Suuri murros. Aikamme poliittiset ja taloudelliset juuret. (The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time, julk. 1944). Suom. Natasha Vilokkinen. Esipuhe Risto Heiskala. Tampere: Vastapaino. 464 s.

Karl Polanyin (1886–1964) vuonna 1944 julkaistun kirjan *Suuri Murros* alaotsikko ”Aikamme poliittiset ja taloudelliset juuret” luo suuria odotuksia. Juuri suomennettu kirja on fasismia paenneen juutalaisintellektuellin kirjoitus, joka yrittää ymmärtää ihmisen vajoamista barbariaan 1900-luvun sodissa ja hirmutöissä. Jo 65 vuotta on kulunut kirjan julkaisusta, mutta tämä talous- ja yhteiskuntatieteiden klassikko ei ole menettänyt ajankohtaisuuttaan.

Suuri historiallinen murros, jonka mukaan kirja on nimetty, alkoi 1700-luvulla ja kehittyi täyteen mittaansa 1800-luvun alun Englannissa, kun yhteiskuntaa alettiin organisoida itsesäätelevien markkinoiden ympärille. Ennen suurta murrosta tuotanto organisoitiin, kuten Polanyi osoittaa kulttuurien ja historian tutkimuksen valossa, kolmen periaatteen tai jonkin näiden yhdistelmän avulla. Näitä olivat vastavuoroisuus, uudelleenjako ja kotitalousperiaate.

Vastavuoroisuuden periaate tarkoittaa töiden jakautumista yhteiskunnallisessa kokonaisuudessa eriytyneille ryhmille, jotka harjoittavat vastavuoroista vaihtoa keskenään. Uudelleenjako tarkoittaa rikkauden kasaamista jollekin erityisryhmälle, kuten papistolle, kuninkaalle, sotilaille tai virkamiehille. Risto Heiskala toteaa kirjan esipuheessa myös hyvinvointivaltion perustuvan uudelleenjakoon (s. 12). Kotitalousperiaatteesta, joka tähtää yleensä pienen ryhmän, esimerkiksi perheen, omien tarpeiden tyydyttämiseen, tuli talouselämää leimaava piirre maatalouden vakiintuessa ja edistyessä. Voitontavoittelu ja kilpailu markkinoilla eivät olleet ennen suurta murrosta erityisen merkittäviä toimintaa ohjaavia periaatteita ja motiiveja. Tavat, laki, magia ja uskonto saivat yksilön toimimaan osana yhteiskuntajärjestelmää.

Yhteiskunnan organisoiminen markkinakilpailun ympärille edellytti ihmisten perimmäisten tarkoitusprien muutosta pelkästä toimeentulon hankkimisesta voiton tavoitteluun. Askel, jonka myötä säännellyistä markkinoista siirryttiin oletetun itsesäätelevien markkinoiden alaisuuteen, oli ratkaiseva. Tavarankäsitteen avulla markkinamekanismi kytkeytyi elämän eri osa-alueille. Työ, maa ja raha, modernin taloustieteen kolme tuotannontekijää, kuten Heiskala huomauttaa, eivät kuitenkaan ole Polanyin mukaan tavaroita. Työ on toinen nimi ihmisen toiminnalle ja elämälle, jota ei ole tuotettu markkinoita varten. Maa on luonnon toinen nimitys, eikä ihminen ole sitäkään tuottanut. Raha symboloi ostovoimaa, joka syntyy valtiontalouden tai pankkitoiminnan seurauksena. Työn, maan ja rahan markkinat perustuvat tavarakuvitelmaan, joka tarjoaa yhteiskunnan organisointiperiaatteen, ”ettei sellaista järjestelyä tai käyttäytymismallia, joka estäisi markkinamekanismia toimimasta tavarakuvitelman mukaisesti, tule sallia” (s. 36).

Jos markkinamekanismin todella sallittaisiin ohjata pidäkkeettä luonnonympäristön ja ihmisen kohtaloa, seurauksena olisi Polanyin mukaan yhteiskunnan tuhoutuminen. Tavaramuotoiseksi ymmärretty työ ei huomioi ihmistä moraalisenä, psykologisenä ja fyysisenä olentona. Richard Sennett (2002) on kuvannut osuvasti, kuinka nykyaikainen työelämä markkinatalouden kontekstissa kuluttaa ihmisen moraalista luonnetta. Max Weberin tunnettujen sanojen mukaan ”meno jatkuu siihen saakka, kunnes viimeinenkin sentneri fossiilista polttoainetta on hehkunsa hehkunut” (Weber 1990, 134). Yksikään yhteiskunta ei Polanyin mukaan kestäisi karkeaan tavarakuvitelman perustuvan järjestelmän vaikutuksia, jos ihmistä, luonnonainesta ja liiketoimintaa ei suojeltaisi markkinoiden ”saatanallisen myllyn” jauhannalta. 1800-luvun sivilisaation historia onkin tulosta kaksoisliikkeestä markkinajärjestelmän laajenemisen ja rajoittamisen välillä.

Brittiläisen teollistumisen kaikkein voimakkaimpana aikana, vuosina 1795–1834, vapaalle kilpailulle perustuvien työmarkkinoiden luominen estettiin Speenhamlandin lailla. Laki turvasi ihmisille ansioista riippumattoman vähimmäistoimeentulon. Kyseessä oli Polanyin mukaan merkittävä taloudellinen ja yhteiskunnallinen keksintö: oikeus elää. Speenhamlandin laki esti kilpailtujen työmarkkinoiden luomisen, mutta se oli myös julkisista varoista maksettu apu työnantajille, joille oli mahdollista toimeentulorajan alittavan palkan maksaminen. Keskiluokasta oli tullut keskeinen yhteiskunnallinen muutosvoima, mikä edesauttoi lain kumoamista vuonna 1834 työmarkkinoiden luomiseksi. Varsinainen teollisuuskapitalismi syntyi, kun vihdoinkin työ, maa kuin rahakin oli saatu markkinoiden tavarakuvitelman piiriin.

Moderneja yhteiskuntia ja modernia yhteiskunnallista tietoisuutta muokkasivat yhdessä köyhyys sekä taloustieteen vakiintuminen. Polanyin katsoo Townsendin vuonna 1790 ilmestyneellä köyhäinlakeja käsitelleellä väitöskirjalla olleen syvän vaikutuksen uuteen taloustieteeseen. Townsend huomasi jo ennen Darwinia ja Malthusia, että ruoan määrä säätelee tehokkaasti ”luonnollisesti” eläinten ja ihmisten määrää. Townsend halusi soveltaa periaatetta köyhäinlakiin: nälkä on ainoa seikka, joka pystyy ”kannustamaan” työntekoon. Townsend kuului ensimmäisiin, joka rinnasti ihmisen ja eläimen soveltaen ihmisen tarkasteluun luonnon lakeja. Tällä oli keskeinen merkitys modernin yhteiskunnallisen tietoisuuden synnylle ja politiikan tieteelle sekä taloudellisen ja poliittisen yhteiskunnan erottautumiselle. Uskomus köyhyyden ongelman ratkaisemattomuudesta yllytti hyväksymään Townsendin naturalistisen tarkastelutavan, jossa nälkä motivoi eläimiä ja ihmisiä oman toimeentulonsa hankkimiseen. Köyhäinlakien lakkauttaminen Englannissa vapaan markkinatalouden toteuttamiseksi jätti valitettavasti seurauksin köyhät markkinoiden armoille.

Liberalismin tavoitteena oleva köyhyysongelman ratkaisu edellytti vankkaa uskoa siihen, että opin soveltamisen hintana oleva viattomien kärsimys oli tarpeellista ja oikeudenmukaista pitkällä tähtäimellä. *Laissez fairea* kannattaneesta liberalismista tulikin ”taisteluhenkinen uskontunnustus” (s. 229), joka ymmärrettiin luonnolliseksi kehityskuluksi poliittisten valintojen sijaan. Polanyin mukaan itseohjautuvat markkinat ovat kuitenkin utopistinen ja järjetön hanke, joka johtaa yhteiskunnan tuhoon. Tämän osoittaa ”yhteiskunnan itsepuolustus”, eli yhteiskunnan demokraattisten elinten interventiot talousjärjestelmän rajoittamattomuudelle. Itsesäätelien markkinoiden kehitys loppui juuri yhteiskunnan itsepuolustukseen, kun liberaalien mukaan kaikkien protektionismi oli kärsimättömyydestä, ahneudesta ja lyhytnäköisyydestä johtuva virhe. Polanyin mukaan markkinat eivät voi säädellä itseään, vaan ne edellyttävät interventionismia.

Fasismien nousua enteili se, että yhteiskunnan itsepuolustus sai demokraattiset elimet sotimaan talousjärjestelmää vastaan, mikä johti taloudellisen ja poliittisen järjestelmän lamaantumiseen. Markkinatalous oli 1920-luvun lopussa ajautunut kriisiin, jonka merkki-

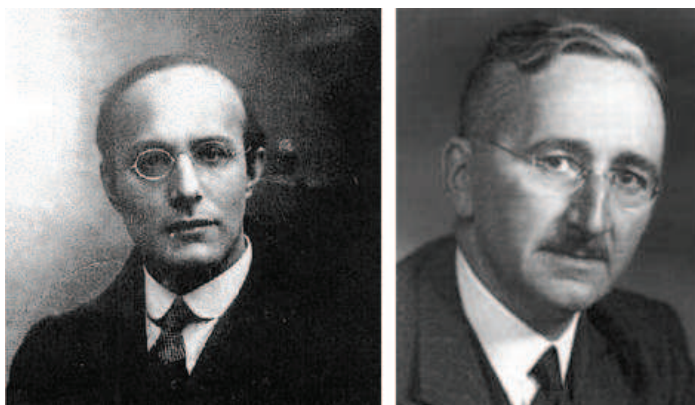
paaluna oli vuoden 1929 suuri pörssiromahdus. Kultakannasta luovuttiin, ulkomaisia velkoja jätettiin maksamatta ja pääomamarkkinat sekä maailmankauppa hiipuivat. Paljolti liberalistisille ajatuksille perustunut maailman poliittinen ja taloudellinen järjestelmä natisivat liitoksissaan ja hajosivat, mikä tasoitti tietä fasisistisille ratkaisuille vapaiden markkinoiden ongelmiin. Fasismi olikin Polanyin mukaan konkreettiseen yhteiskunnalliseen tilanteeseen vastannut poliittinen liike, jota esiintyi uskonnosta, kulttuurista ja kansallisuudesta riippumatta. Sekä sosialismin että fasismin juuret ovat Polanyin mukaan maailmanlaajuisen markkinajärjestelmän toimimattomuudessa.

Vuosina 1815–1914 läntinen sivilisaatio eli melko rauhaisan ajanjakson, mikä johti kuitenkin 1900-luvun barbariaan, koska itsesäätelevä markkinayhteiskunta puolustautui markkinamekanismin aiheuttamaa tuhoa vastaan ottamalla markkinat ja tuotannon takaisin poliittiseen hallintaan. Todellinen kritiikin aihe ei ole Polanyin mielestä yhteiskunnan perustuminen talouteen – tältä ei voida välttyä – vaan talouden perustuminen omanvoitonpyyntiin sekä kaiken tekeminen kuvitteellisiksi tavaroiksi. 1800-luvun sivilisaatiosta tulikin poikkeuksellinen entisiin verrattuna siinä, että se ”otti perustakseen voittomotiivin, vaikuttimen, joka on hyvin harvoin tunnustettu päteväksi ihmisyyhteisöjen historiassa, ja jota ei koskaan korotettu jokapäiväisen elämän toiminnan ja käytöksen oikeuttajaksi” (s.74). Markkinat eivät ole seurausta luonnollisen arvoneutraalista evoluutiosta, kuten uusliberalismin isä Friedrich von Hayek (1998) ajatteli. Polanyi kuvaa historiallisten ja antropologisten esimerkkien avulla markkinoiden tietoista synnyttämistä.

Politiikan ja talouden erottaminen osoittautui vaaralliseksi, sillä se synnytti vapautta oikeudenmukaisuuden ja turvallisuuden kustannuksella. Fasismin voittokulkua edistivät Polanyin mukaan liberalistinen yhteiskunnallisen suunnittelun, uudistusten, sääntelyn ja valvonnan vastustaminen. Rajoituksia vastustava liberalismi loi tahtomattaan tilaa totalitarismin ja fasismin esiin nousulle odotellessaan markkinoiden itsesääteilyyn perustuvia ratkaisuja yhteiskunnallisille ongelmille. Liiallinen markkinauskko kärjisti ongelmia ja kärjistyneet ongelmat loivat sosiaalista tilaa ääriainesten nousulle. Maailman talousjärjestelmä romahti yhteiskunnan itsepuolustukseen, jolloin talouden ja politiikan eroon perustunut järjestelmä itse tuotti tämän eron purkautumista. Fasismi puolustautui markkinoilta populistisella ja tuhoisalla tavalla.

Suuren murroksen argumentaatio on vakuuttavaa, kuten klassikolta voi odottaa. Polanyin retoriikka, William Blakelta lainattuine ”saatanallisine myllyineen”, on osin kärkevää taistelua aikansa valtavirtaa vastaan, mutta puolustaa paikkaansa. Natasha Vilokkisen suomentama teksti on selkeää ja Risto Heiskalan esipuhe johdattaa aihepiiriin ja Polanyin henkilöhistorialliseen taustaan.

Polanyin kirjaa voi lukea johdatuksena taloudellisen globalisaation historiaan. Kirja

Vasemmalla vapaiden markkinoiden kriitikko Karl Polanyi (1886-1964) ja oikealla uusliberalistisen oppijärjestelmän kehittäjä Friedrich von Hayek (1899-1992). von Hayekin mielestä fasismin vastalääke löytyi talousliberalismista. Polanyin mielestä pädäkkeetön kilpailutalous oli fasismin alkusyy. Kuvat: www.studyplace.org, <http://en.wikipedia.org>

valottaa maailmantalouden ja markkinatalouden, myös koko sivilisaatiomme, syntyä tuntemassamme muodossa. Finanssikriisin myötä muotiin tullut interventionismi osoitti taas markkinoiden säätelyn, ”yhteiskunnan itsepuolustuksen”, tarpeen. *Suuri murros* voikin auttaa hahmottamaan vaihtoehtoja vallitsevalle talousajattelulle, perustuen nykyajan valtavirran taloustiedettä antropologisesti paremmin perusteltuun ihmiskuvaan. Monet ajattelijat yhtyvät talousnobelisti Amartya Senin ajatuksiin, joiden mukaan oletus kapean itsekeskeisestä ja jäärapäisen itserakkaasta ihmisestä vaikuttaa monelle taloustieteilijälle yhä luonnolliselta inhimillisen käyttäytymisen mallilta, ”jota on koristeltu ylevin sanankäantein: ’ekonominen ihminen’ tai ’rationaalinen toimija’” (Sen 2009, 44–45). Polanyin kirja on Senin kuvamaa taloustiedettä helpommin avautuva talousantropologinen, taloushistoriallinen ja taloussosiologinen esitys, jota voi lukea myös ilman alojen erityistuntemusta.

Polanyin teosta voidaan pitää myös yhteiskuntafilosofiana. Jos ajattelemme Alasdair McIntyren (2004, 303) tavoin, ettei meillä ole johdonmukaisia ja rationaalisia perusteita liberalismiin individualismille, joka tarkastelee moraalia irrallaan moraalikäsitteistä konstruoivista yhteisöistä, on Polanyin kirja myös kasvatustieteellisesti kiinnostavaa lukemistoa. Moraalifilosofialla on kiinteä yhteys sosiologiaan ja historiaan (McIntyre 2004, 42, 264), ja Polanyin kirjaa voi lukea näistä näkökulmista silmällä pitäen moraalisubjektin rakentumisen yhteiskunnallisia edellytyksiä. Kysymys moraalisubjektin rakentumisesta kuuluu kasvatuksen tärkeimpiin kysymyksiin.

Suuri murros johdattaa lukijansa myös uusliberalismin esihistoriaan, mikä on moraalisubjektin rakentumisen kannalta ajankohtaista. Hayekin (1998) painottaessa markkinatalouden evolutiivisen luonnollista kehitystä, voi Polanyin sanoa osoittavan, miten markkinataloutta alettiin pitää kyseenalaistamattoman luonnollisena. Talous ei voi olla arvoneutraalia tai irrallaan yhteiskunnasta, eikä se voi myöskään yksin kertoa meille minkälaisia kasvatustavoitteita ja koulutusta tarvitsemme. Aikamme ajattelun uusliberalismin kannalta huolestuttavalla tavalla Hayek haikailee takaisin 1800-luvun liberalismiin (Hayek 1995, 239), jota luonnehtii osaltaan Townsandin ajattelu. Moraalisubjektin rakentumisen kannalta ydinkysymys on se, missä määrin Townsandin idea nälästä työnteon kannustimena sisältyy nykyaikaiseen tulonsiirtoja vastustavaan uusliberalismiin. Tässä on kyse ihmisoi-keuksista. Tulonsiirtojen vastustamisen äärimuodossa kyseenalaistuu ihminen, jolla on hänen ihmisyytensä vuoksi oikeus elämään (vrt. Hayek 1998, 212), ihmisoi-keuksista kaik-
kien tärkein.

Lähteet

- Hayek, Friedrich von 1995. Tie orjuuteen. Helsinki: Gaudeamus.
 Hayek, Friedrich von 1998. Kohtalokas ylimieli. Jyväskylä: Arthouse.
 McIntyre, Alasdair 2004. Hyveiden jäljillä. Moraaliteoreettinen tutkimus. Helsinki: Gaudeamus.
 Sen, Amartya 2009. Identiteetti ja väkivalta. Helsinki: Basam Books.
 Sennett, Richard 2002. Työn uusi järjestys. Miten kapitalismi kuluttaa ihmisen luonnetta. Tam-
 pere: Vastapaino.
 Weber, Max 1990. Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki. Helsinki: WSOY.

*KM Jani Pulkki on Tampereen yliopiston Opettajankoulutuslaitoksen jatko-
 opiskelija.*